دوفصلنامه علمی ـ تخصصی گفتمان وحی
سال شانزدهم/ شماره ۲۷/ بهار و تابستان ۱۴۰۴

Bi-quarterly Journal Specialized Guftman-e Wahy
twelfth, Year 16 ,No 27, Spring & Summer 2025

تحلیلی تاریخی تواتر قرائات

□ عبدالرحمن شفایی *

چکیده

مسئلهٔ تواتر قرائات قرآن از بنیادی‌ترین مباحث علوم قرآنی است که به اصالت و اعتبار قرائت‌های گوناگون قرآن کریم باز می‌گردد. بررسی تاریخی قرائات نشان می‌دهد که از صدر اسلام تاکنون، اختلاف در لهجه ها و شیوه‌های تلفظ سبب پیدایش قرائات مختلف شده و این قرائات در قرون نخست توسط قُرّاء مشهور مانند ابن کثیر، نافع، عاصم، و دیگران تدوین گردید. با تثبیت نظام قرائات سبعه و عشره در قرن چهارم هجری، بحث درباره میزان تواتر آنها در میان مفسران و دانشمندان، به ویژه در آثار ابن الجزری، سیوطی و معرفت، شدت یافت.

در این پژوهش با رویکردی تاریخی تحلیلی، مفهوم تواتر و معیارهای تحقق آن در قرا ئات قرآن مورد واکاوی قرار گرفته و دیدگاه‌های قائلان به تواتر و منکران آن مقایسه می‌شود. نتایج نشان می‌دهد که هرچند اصل قرائت قرآن بر تواتر نزول و حفظ الهی استوار است، اما جزئیات و تفاوت‌های قرائات مشهور همواره مبتنی بر نقل‌های آحاد و اجتهاد قُرّاء بوده و از تواتر کامل برخوردار نیستند. این نتیجه، درک تازهای از حجیت قرائات و ثبات متن قرآن ارائه می‌دهد و می‌تواند در گفت وگوهای میان مذهبی و مطالعات معاصر قرآنی نقش مؤثری داشته باشد.

واژگان کلیدی: تواتر قرائات، قرائات سبعه، قرائات عشره، تاریخ قرائت قرآن.

---

* دکتری، علوم قرآن، فقه و معارف اسلامی.

مقدمه

تلاوت و قرائت آیات الهی نقطه عطف و محور اصلی ارتباط مسلمانان با وحی الهی می‌باشد. قرآن کریم، به عنوان متنی مقدّس و معیار ایمان اسلامی، از راه قرائت شفاهی میان نسل‌های متوالی مسلمانان انتقال پیدا نموده است؛ بنابراین بررسی تاریخ قرائت و چگونگی انتقال آن به نسل‌های بعدی، در واقع بررسیِ نمودن یکی از بنیادی‌ترین ابعاد و مباحث تاریخ قرآن است. اختلاف در شیوه‌های قرائت آیات الهی که بعدا به عنوان «قرا ئات» مطرح گردید از قرون نخستین به صورت تدریجی و نظام مند به خود گرفت و با ظهور قُرّاء بزرگ در مراکز علمی چون شهرهای مدینه، کوفه و بصره، به صورت مدارس قرائت تثبیت گردید. اما اختلاف نظر دربارۀ حقیقت و ماهیت این قرا ئات و میزان اعتبار نقل آ نان، یکی از مهم ترین و جدی‌ترین مباحث علوم قرآنی را پدید آورد؛ یعنی آیا قرائات مشهور قرآن از راه تواتر از پیامبر خاتمﷺ به دست ما رسیده‌اند یا خیر؟ پرسش از تواتر قرائات، در حقیقت، پرسش از حدود قطعیت تاریخی در انتقال متن قرآن است. اگر تواتر همه قرائات پذیرفته شود، آنگاه هر یک از قرائات معتبر می‌تواند نمایانگر وجهی از قرائت پیامبرﷺ باشد؛ ولی اگر تواتر بر برخی قرائات صحیح و درست نباشد، باید میان «قرائات متواتر»، «قرائات آحاد» و «قرائات اجتهادی» تمایز و تفاوت قایل شد. این تمایز به صورت مستقیم بر مسائل تفسیری قرآن کریم، و مسایل فقهی و الهیاتی اثر می‌گذارد و ازاین‌رو، تحلیلی تاریخی این مسئله و بررسی آن ضرورتی علمی و دینی دارد. پژوهش حاضر با رویکردی تاریخی و تحلیلی، سیر شکل‌گیری قرائات، تحولات دیدگاه‌ها درباره تواتر آن ها، و دلایل موافقان تواتر قرائات و مخالفان را بر پایه منابع علوم قرآنی مانند: کتاب الاتقان فی علوم القرآن سیوطی، النشر فی القراءات العشر ابن‌الجزری، و التمهید فی علوم القرآن آیت‌الله معرفت، واکاوی می‌کند؛ تا روشن شود که مسئلۀ تواتر قرائات، از منظر تاریخی و روایی، چه جایگاهی در اعتبار قرائت قرآن دارد و چگونه تطورات معرفتی دوره‌های مختلف بر فهم امروزین ما از آن اثر گذاشته‌اند، که موضوع تحلیلی تاریخی مسئله تواتر قرائات یکی از مباحث مهم علوم قرآنی می‌باشد.

گفتاراول کلیات و مفاهیم

الف) کلیات

۱. تعریف و بیان مسئله

قرائت آیات الهی یا همان قرآن کریم به شیوه‌های مختلف و متعدد تلفظ و نیز قرائت آیات الهی توسط قُرّاء (هفتگانه و دهگانه) مشهور اطلاق می‌شود. این اختلاف قرائات اکثر اوقات ناظر به مواردی چون: اعراب‌گذاری آیات الهی و حرکات مانند: (فتحه، ضمه، کسره)، ترکیب و حذف کلمات، واژه‌های متفاوت در برخی مواضع، یا تفاوت در همزه، ادغام، و تشدید ...

موضوع که انتخاب شده به عنوان «تحلیلی تاریخی تواتر قرائات» درباره این است که آیا قرائات مشهور هفتگانه و دهگانه به تواتر از پیامبرﷺ رسیده‌است یاخیر؟ تواتر یعنی آن‌قدر راوی در هر طبقه زیاد باشند که احتمال توافق آنان بر دروغ از بین برود.

به عبارت و بیان دیگر قرآن کریم از آغاز نزول تاکنون، محور هویت دینی امت اسلامی بوده است. از آنجا که تلاوت قرآن در صدر اسلام به صورت شفاهی میان مسلمانان منتقل می‌شد، اختلاف در لهجه‌ها، تلفظ‌ها و شیوه‌های قرائت منشأ پیدایش «قرائات مختلف» گردید. این اختلاف‌ها به مرور در قالب (قرائات مشهور هفتگانه و دهگانه) نظام‌مند شد.

یکی از مهم‌ترین مباحث در این زمینه، مسئلهٔ تواتر قرائات است؛ یعنی آیا این قرائات متعدّد همگی به صورت متواتر از پیامبر اکرمﷺ نقل شده‌اند، یا تنها بخشی از آنها نقل آحاد و اجتهاد فردی قُرّاء است؟

پاسخ به این پرسش نه‌تنها در حجیّت قرائات، بلکه در اعتبار قرائت رایج مصاحف، فهم تفسیر، و حتی تعیین نظم و تلفظ آیات نقش بنیادین دارد. بررسی تاریخی این مسئله

نشان می‌دهد که دیدگاه‌ها از مطلق پذیری تواتر تا انکار آن در منابع گوناگون متفاوت بوده است. ازاین‌رو، تحلیل تاریخی و انتقادیِ این مفهوم می‌تواند به بازشناسی جایگاه قرائات در تاریخ انتقال مفاهیم قرآنی منجر شود.

۲. سئوال اصلی تحقیق

تحلیلی تاریخی تواتر قرائات چگونه است؟ و به عبارت دیگرآیا قرائات مشهور قرآن همان (هفتگانه و دهگانه) از تواتر تاریخی برخوردارند؟ یا نقل آنان مبتنی بر اخبار آحاد و اجتهادات قرّاء است؟ این سؤال اصلی و محوری تمام پژوهش و تحقیق حاضر را پوشش داده و هدف‌گذاری می‌کند و بررسی تاریخی، سندی، و معرفتی قرائات را شاخص بوده و حول خودش می‌چرخاند.

۳. سئوالات فرعی

الف) در حوزه مبانی نظری و تاریخی

مفهوم «تواتر» در علوم حدیث و قرآن چیست، و چه تفاوتی با نقل «آحاد» دارد؟

قرائات قرآن از چه زمانی و چگونه در تاریخ اسلام شکل گرفته و نظام مند شده‌اند؟

نقش لهجه‌ها و اختلاف زبانی قبایل عرب در پیدایش قرائات مختلف چگونه است؟

ابن مجاهد و علمای پس از او در قرن چهارم هجری نظام قرائات (هفتگانه و دهگانه) را چگونه تثبیت کردند؟

ب) دیدگاه‌های علمی و اختلاف نظرها

دیدگاه علمای معاصر درباره تواتر قرائات چه بوده است؟ (مثلاً ابن‌الجزری، سیوطی، زرکشی، طبرسی و معرفت)

چه دلایل و معیارهایی برای اثبات یا رد تواتر قرائات در این منابع وجود دارد؟

سوال دیگری که مطرح است این می‌باشد،آیا مفهوم تواتر در قرائات با تواتر در نقل خود قرآن تفاوت دارد؟

تحلیل و ارزیابی

بررسی سندی قرائات معروف نشان می‌دهد که سلسله راویان آن ها واجد شرایط تواتر هستند یا نه؟

در صورت عدم تواتر برخی قرائات، چه تأثیری بر مشروعیت و حجیت آن قرائات در قرائت و تفسیر قرآن دارد؟

دیدگاه‌های معاصر درباره تواتر قرائات تا چه حد متکی بر پژوهش تاریخی معتبرند؟

آیا می‌توان میان تواتر «اصل قرائت» و تواتر «جزئیات و لهجه‌ها» تفکیک قائل شد؟

نتیجه‌گیری کاربردی

پذیرش یا رد تواتر قرائات، چه تبعاتی در عرصهٔ تفسیر، فقه، و ترجمه قرآن به دنبال دارد؟

چگونه بازخوانی تاریخی مسئله تواتر می‌تواند به تقریب دیدگاه‌ها میان اندیشمندان مذاهب اسلامی کمک کند؟

۴. اهمیت و ضرورت تحقیق

۱) روشن‌سازی تاریخی چگونگی تثبیت قرائات هفتگانه و دهگانه. ۲) بازنگری در مفهوم تواتر در حوزه علوم قرآنی. ۳) پاسخ به شبهات معاصر درباره اصالت و ثبات متن قرآن. ٤) کمک به تقریب دیدگاه‌های قرآنی میان مذاهب اسلامی.

۵. هدف اصلی

تحلیل تاریخیِ فرآیند پیدایش و تثبیت قرائات قرآن و بررسی میزان تواتر آن ها در منابع فعلی و پژوهش‌های معاصر.

۶. اهداف فرعی

الف) تبیین مفهوم تواتر و تفاوت آن با نقل آحاد در علوم اسلامی. **ب)** بررسی تاریخی شکل‌گیری قرائات و مدارس قرائت در جهان اسلام. **ج)** تحلیل دیدگاه علمای معاصر مانند ابن‌الجزری، سیوطی، زرکشی، و آیت ا... معرفت درباره تواتر قرائات. **د)** ارزیابی سندی و تاریخی قرائات مشهور (هفتگانه و دهگانه). **ه)** استخراج آثار پذیرش یا رد تواتر قرائات بر تفسیر و فهم قرآن.

۷. فرضیات تحقیق

قرائات مشهور هفتگانه و دهگانه به‌صورت کامل متواتر از پیامبرﷺ نقل نشده‌اند.

بخشی از اختلاف قرائات ناشی از اجتهاد و تلاش قرّاء در حفظ لهجه‌ها و قرائن زبانی است.

تواتر حقیقی، تنها در اصل متن قرآن تحقق یافته نه در تمام جزئیات قرائات.

۸. روش تحقیق

رویکرد: تحلیلی تاریخی. روش گردآوری داده‌ها: کتابخانه‌ای، با استفاده از منابع اصلی علوم قرآنی، تفسیری و حدیثی.

منابع داده: به عنوان نمونه در آثار معاصر (الاتقان، البرهان، النشر فی القراءات العشر، التمهید فی علوم القرآن، مناهل العرفان، الاتقان المعاصر، و منابع پژوهش‌های جدید).

ب) مفاهیم

۱) تعریف لغوی و اصطلاحی «قرائت»

قرائت از مادّه (قرء): در لغت به معنای جمع کردن و خواندن است. در کتاب قاموس چنین آمده است قرء: جمع کردن. «قَرَأَ الشّیء قَرْءاً و قُرْآناً: جمعه و ضمّ بعضه الی بعض» خواندن را از آن قرائت گویند که در خواندن حروف و کلمات کنار هم جمع می‌شوند.(قاموس قرآن، ج۵ ص ۲٦۰) راغب اصفهانی نیز همین تعریف را آورده و می‌گوید: «الْقِرَاءَةُ ضمّ الحروف و الکلمات بعضها الی بعض فی التّرتیل» ولی بهر جمع قرائت نگویند مثلا وقتی که گروهی را جمع کردی نمیگوئی «قرئت القوم»(المفردات فی غریب القرآن، ماده قرائت.) البته در قرآن کریم به همین معنا آمده است، خدای متعال فرمود: **(فَإِذا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ)** چون قرآن خواندی بخدا پناه بر(سوره نحل آیه ۹۸.) در آیه دیگر هم فرمود: **(وَ إِذا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَ أَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ)** چون قرآن خوانده شود گوش کنید و ساکت باشید تا مورد رحمت قرار گیرید.(سوره اعراف، آیه ۲۰٤.) در کتب دیگر از فرهنگ نیز چنین آمده است و برخی از معانی و تعاریفی که برای قرائت ذکر شده از این قرار است در (فرهنگ معین) ذیل واژه قرائت

آمده است خواندن (کتاب روزنامه قرآن) علمی است که در آن از صورت‌های نظم کلام خدای تعالی از جهت وجود اختلافات متواتر بحث می‌کند. (لغت‌نامه دهخدا) در واژه قرائت آورده قرائت خواندن قرآن. (منتهی الأرب تهاتوی) گوید قرائت: علمی است که در آن از صورت‌های نظم کلام خدای تعالی از جهت وجوه اختلافات متواتر بحث می‌کند. (کشف الظنون) قرائت: علمی است که از چگونگی نطق به الفاظ قرآن بحث می‌کند. کشاف در (اصطلاحات الفنون) هم همین معنی را می‌آورد. محمد هادی معرفت می‌نویسد القرائة: تعنی وجها من محتملات النص القرآنی (قرائت: یعنی وجهی از وجوه احتمالی نص قرآن) التمهید فی علوم القرآن جلد ۲ صفحه ۹ .(روش شناسی تفسیر قرآن، علی بابایی، فصل دوم، بحث قرائات صحیح، ص ۶۴.) و بحث قرائت در اصطلاح علوم قرآنی، به شیوه خاصی از تلفظ کلمات قرآن (شامل نظم حروف، شکل کلمات و نحوه ادای آن ها) استعمال می‌شود که از یکی از قراء مشهور نقل شده باشد.

۲) تعریف قرائت در اصطلاح علوم قرآنی

آیت الله معرفت﵀ در کتاب تاریخ قرآن این گونه تعریف می‌کند: «قرائت همان تلاوت و خواندن قرآن کریم است که اصطلاحا به گونه‌ای از تلاوت قرآن اطلاق می‌شود و دارای ویژگی‌های خاصی است. به عبارت دیگر هرگاه تلاوت قرآن به گونه‌ای باشد که از نصّ وحی الهی حکایت کند و بر حسب اجتهاد یکی از قرّاء معروف بر پایه و اصول مضبوطی، که در علم قرائت شرط شده است، استوار باشد، قرائت قرآن تحقق یافته است. البته قرآن دارای نصّ واحدی است و اختلاف میان قرّاء بر سر به دست آوردن و رسیدن به آن نص واحد است.

امام صادق﵇ می‌فرماید: «ان القرآن واحد نزل من عند واحد و لکنّ الاختلاف یجیء من قبل الرّواة»(اصول کافی؛ ج ۲، ص ۶۳۰، حدیث ۱۲)، (قرآن یکی بیش نیست و این اختلافات بر سر قرائت آن از جانب راویان (قاریان) صورت گرفته است). قاریان قرآن (قرّاء معروف) راویان و ناقلان همان قرآنی هستند که بر پیغمبرﷺ نازل گردیده و اختلاف آنان از اختلاف در نقل و روایت آن نصّ، نشأت گرفته و آن به سبب عواملی است که این اختلاف را ایجاب کرده است.» (معرفت، محمدهادی، تاریخ قرآن، صفحه: ۱۴۰)

سیوطی در کتاب الاتقان در رابطه با علم قرائت قرآن می‌گوید: «و مما یشبه هذا التقسیم الذی لأهل الحدیث؛ تقسیم القرّاء أحوال الإسناد، إلی قراءة و روایة و طریق و وجه. فالخلاف: إن کان لأحد الأئمة السبعة أو العشرة أو نحوهم، و اتفقت علیه الروایات و الطرق عنه، فهو قراءة. و إن کان للراوی عنه فروایة. أو لمن بعده فنازلا فطریق. أو لا علی هذه الصفة مما هو راجع إلی تخییر القارئ فیه، فوجه.(سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر، الإتقان فی علوم القرآن، جلد: ۱، صفحه: ۲۵۵.) یعنی و از جمله شباهتهایی که با تقسیم أهل حدیث دارند اینکه: قرّاء سندهای قرائت را به قرائت و روایت و طریق و وجه تقسیم کرده‌اند، پس اگر اختلاف مربوط به یکی از پیشوایان هفت‌گانه یا دهگانه یا مانند آنها بود، و روایات و طرق از او متّفق باشند آن را قرائت نامند، و هرگاه مربوط به راوی از قرّاء بود روایت خوانند، و اگر اختلاف به بعد از راوی هر طبقه‌ای که بعد از آن باشد مربوط می‌شود آن را طریق گویند، و اگر مربوط به تخییر قاری در آن باشد وجه است.»

۲) تعریف و اقسام «تواتر» درحوزه علوم اسلامی

تواتر در کتب لغت من جمله در کتاب «القاموس الفقهی لغة و اصطلاحا» چنین آمده است: (تواتَرَت الأشیاء: ای تتابعت و تتابعت مع فترات واتَرَ فلان الرسائل مواترة: أرسل بعضها فی أثر بعض...التَّواتُر: التتابع المُتواتِر: المتتابع) (القاموس الفقهی لغة و اصطلاحا، ص ۳۷۰) یعنی در لغت به معنای پی در پی و یا همان پیوستگی بدون فاصله چه کم باشد و یا زیاد.

و در علوم حدیث و اصول فقه به نقل کردن خبری استعمال می‌شود که از سوی عده‌ای زیادی (استحاله در کذب) صورت گیرد، به قسم که هر طبقه از ناقلان، مستند به طبقه بعدی و امکان تبانی آنان بر کذب و دروغ گویی منتفی باشد.

اقسام تواتر:

۱) تواتر لفظی: نقل لفظ به لفظ یک خبر متواتر که احتمال دروغ در آن نباشد.

۲) تواتر معنوی: نقل معنای یک خبر به صورت متواتر از طرق مختلف، با وجود اینکه اختلاف در الفاظ دارد. اما در این مقاله حاضر مفهوم (تواتر قرائات) این بحث متمرکز بر آن

است که آیا هر یک از قرائات هفتگانه مشهور، با شرایط تواتر لفظی و نه صرفاً تواتر معنوی در اصل قرآن از پیامبرﷺ نقل شده است یاخیر؟

۳. نسبت تواتر به اصل قرآن و قرائات

اصل قرآن یعنی رسم الخطی عثمان طه علمای امت اسلامی، اعم از شیعه و اهل تسنن از جمله سیوطی و زرقانی، متفق‌اند که اصل قرآن (اعم از رسم الخط و محتوای آن) متواتر است. این تواتر، شامل حد أدنی از شیوه‌های قرائت است که مصحف عثمانی بر آن استوار شد. قرائات مختلف: محل اختلاف است. آیا هر کدام از قرائت نافع، ابن عامر، عاصم و...، یک رشته متواتر مستقل هستند یا یک رشته خبر واحد که از طریق قراء مورد تأیید قرار گرفته است؟ لذا همان سئوال اصلی تحقیق شکل می‌گیرد. (تحلیلی تاریخی تواتر قرائات چگونه است؟ و به عبارت دیگرآیا قرائات مشهور قرآن همان (هفتگانه و دهگانه) از تواتر تاریخی برخوردارند؟ یا نقل آنان مبتنی بر اخبار آحاد و اجتهادات قرّاء است؟

ج) مفهوم قرائات سبعه، قرائات عشره،

در رابطه با این مفهوم (قرائات سبعه، قرائات عشره) به صورت خلاصه بیان می‌گردد که یک نکته تاریخی: پیش از ابن مجاهد، بسیاری از قرائات به عنوان وجوه جایز تلقی می‌شدند. پس از او، قرائات منسوب به قراء هفت‌گانه به تدریج بر سایر قرائات که سندشان ضعیف یا مخدوش بود، ارجحیت یافتند. البته در قرائات هفت گانه محدود نشد توسعه و گسترش آن به قرائات عشره و فراتر از آن توسط ابن الجزری (قرن نهم هجری) با افزودن ابوجعفر، یعقوب حضرمی و خلف بن هشام، بر پایه همان سه معیار ابن مجاهد تثبیت شد. این بدان معناست که تثبیت نهایی، یک روند تدریجی و مبتنی بر گزینش نقلی بود، نه کشف یک وضعیت متواتر از صدر اسلام.

گفتاردوم: سیر تاریخی شکل‌گیری قرائات و مدارس قراء

الف) دوره صدر اسلام: قرائت بر اساس سماع و مصحف

در دوران پیامبر اکرمﷺ و خلفای راشدین، قرآن بر أساس روش و شیوه‌های متفاوت که به صحابه می‌رسید، خوانده می‌شد. این شیوه‌ها اکثرا انعکاسی از لهجه‌های قبیله‌ای بود. و نقش مصاحف عثمانی در این زمان به جمع‌آوری قرآن کریم در زمان عثمان خلیفه سوم بر اساس یک مصحف واحد، باعث شد که شیوه‌هایی که خارج از این رسم الخط بودند، به تدریج منزوی و متروک شوند. با این وضعیت، این رسم الخط فعلی قرآن، ظرفیت پذیرش شیوه‌های متعددی را در خود حفظ کرده بود.

ب) ظهور مدارس قرائت (از قرن دوم تا چهارم هجری

در این برهه از زمان قرائت‌ها به تدریج از تفرق محلی به سمت و سوی تمرکز در مراکز علمی حرکت کردند: که صاحبان این مدارس در مدینه: (مالک، نافع) و در مکه: (ابن کثیر، مجاهد) و در بصره: (ابو عمرو) و نیز در کوفه: (عاصم، حمزه، کسائی) و در نهایت در خطه شامات و شام: (ابن عامر) بودند.

ج) تثبیت نظام قرائات هفت گانه توسط ابن مجاهد (حدود ۳۲۴ ه.ق)

نقطه عطف و آغازین سیری تاریخی در تثبیت قرائات هفت گانه، اقدام ابوبکر ابن مجاهد بود. که او بر اساس معیار صحت سند، هفت قاری و صاحبان این مدارس را به عنوان نمایندگان اصلی هر شهر (مکه، مدینه، بصره، کوفه، شام) انتخاب کرد. البته ایشان معیارهای را در این زمینه وضع نمود و طبق آن مبنای پذیرش خودش را قرار داد.

۱) مطابقت هر یکی از قرائت‌های هفت گانه با قرآن رسم الخط عثمانی.

۲) مطابقت هر یکی از قرائت‌های هفت گانه با قواعد زبان عربی از حیث (فصاحت و بلاغت).

۳) حت سند و سلسله روایت را که قراء از پیامبر اکرمﷺ نقل می‌کردند.

گفتارسوم: دیدگاه‌ها و نظرات علمای مسلمان در مورد تواتر قرائات هفت گانه

در این پژوهش حاضر بحث تواتر قرائات هفت گانه به دو دسته اصلی تقسیم می‌شود: اول مدافعان تواتر به صورت مطلق و در ثانی منکران آن و یا قائلین به تواتر در اصل متن قرآن کریم.

الف) دیدگاه و نظرات متقدمین طرفداران تواتر

دانشمندان و صاحب نظران بسیاری از متقدمین، به ویژه علمایی که در مقام دفاع از قراء و قرائات هفت‌گانه برآمدند، بر این باور و اعتقاد بودند که قرائات مشهور، متواترند. مانند: ابن الجزری به صورت خوش باورانه در کتاب (النشر فی القراءات العشر): به صراحت می‌گوید: که حتی قرائات مشهور (دهگانه) متواترند. او در تعریف خود از قرائات صحیح، تاکید می‌کند که شرط صحت، این است که سند آن به پیامبر اکرمﷺ برسد، ولو اینکه سند آن به درجه تواتر قطعی نرسد، اما شهرت آن در بین امت اسلامی، آن را در حکم متواتر قرار می‌دهد. البته دیدگاه و نظریه ابن الجزری گرایش به تواتر عملی یعنی (تواتر نقل قاریان معتبر) در مقابل تواتر لفظی محض دارد.(کتاب ارشاد المبتدی و تذکرة المنتهی فی القراءات العشر، قلانسی، محمد بن حسین، ص۴۳ الی ۱۰۶)

دیگر از متقدمین که از طرف داران متواترند سیوطی در دو کتاب (البرهان و الاتقان) چنین می‌گوید: البته ایشان یعنی سیوطی در تعریف تواتر، آن را به معنای یقین قطعی می‌گیرد. اما هنگامی که به قرائات می‌رسد، میان تواتر در اصل متن و تواتر در جزئیات قائل به تفکیک می‌شود. سیوطی می‌پذیرد که قرائات متواتر از پیامبر اکرمﷺ نقل شده‌اند، اما ایشان تصریح می‌کند که این پذیرش اغلب به معنای پذیرش حجیت آن‌هاست، نه لزوماً تواتر قطعی تمامی جزئیات ایشان تحت عنوان این بحث (**التنبیه السادس: من المهمّ معرفة توجیه القراءات؛**) «و قد اعتنی به الأئمة، و أفردوا فیه کتبا، منها «الحجة» لأبی علی الفارسی، و «الکشف» لمکی و «الهدایة» للمهدوی، و «المحتسب فی توجیه الشواذ» لابن جنی. قال الکواشی: فائدته أن یکون دلیلا علی حسب المدلول علیه، أو مرجّحا؛ إلاّ أنه ینبغی التنبیه علی شیء: و هو أنه قد ترجح إحدی القراءتین علی الأخری ترجیحا یکاد یسقطها؛ و هذا غیر مرضی، لأنّ کلاّ منهما متواتر(سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر، الإتقان فی علوم القرآن، جلد: ۱، صفحه: ۲۷۶) خلاصه در این

تنبیه قرائات مشهور را توجیه نموده و قایل به تواتر آنان می‌شود.

ب) دیدگاه متأخرین و نقد کنندگان تواتر مطلق

بعضی از علماء و دانشمندان با تکیه بر اصول یعنی اصول فقه و تعریف سخت‌گیرانه تواتر، معتقدند که تواتر تنها در رسم الخط اصلی محقق شده است. مانند: زرکشی که یکی از آنان است در کتاب (البرهان) می‌گوید: و زرکشی با دقت بیشتری به این مسئله نگریسته و اشاره می‌کند که اگرچه قرائات هفت کانه مورد اتفاق اکثر اهل زمانه است، اما تواتر آن ها از مرتبه خبر آحاد بالاتر نرفته است، مگر آنچه که با رسم المصحف موافق است. عین عبارت زرکشی این می‌باشد: «والتحقیق أنها متواترة عن الأئمة السبعة، أمّا تواترها عن النبی صلّی اللّه علیه و سلّم ففیه نظر فإنّ إسناد الأئمة السبعة بهذه القراءات السبعة موجود فی کتب القراءات، و هی نقل الواحد عن الواحد لم تکمل شروط التواتر فی استواء الطرفین و الواسطة، و هذا شیء موجود فی کتبهم، و قد أشار الشیخ شهاب الدین أبو شامة فی کتابه «المرشد الوجیز»(المرشد الوجیز: ۱۷٦-۱۷۷.)إلی شیء من ذلک.(زرکشی، محمد بن بهادر، البرهان فی علوم القرآن، جلد: ۱، صفحه: ۴۶۶.)

دیگر از طرفداران منکرین تواتر قرائات دانشمندان معاصر مثل هادی معرفت که یکی از شخصیت‌های علوم قرآنی است و تحلیل‌های معاصرین هم دوران ایشان با نظریه نقل واحد در جزئیات و عدم تواتر قرائات موافقند. و این پژوهشگران معاصر، مانند: ایشان و دیگران استدلال می‌کنند که هر قاری (حتی اگر مشهور باشد) در نقل جزئیات قرائت، در حکم ناقل واحد است. در نتیجه، اگر تمامی قراء هفت‌گانه در یک مورد خاص (مانند حرکت یک حرف) نقل واحدی را ارائه دهند، آن نقل به درجه تواتر نمی‌رسد، مگر آنکه آن مورد، در تمام مصاحف عثمانی وجود داشته باشد. عین عبارت آیت‌الله معرفت این است تحت عنوان بحث (آحاد لاتواتر) چنین می‌گوید: «ثمّ علی فرض ثبوت إسناد بین القارئ وأحد الصحابة الأوّلین، فهو إسناد آحاد لایبلغ حدّ التواتر، ولایتوفّر فیه شروطه أصلاً». (معرفت، محمدهادی، التمهید فی علوم القرآن، جلد: ۲، صفحه: ۶۱.)

نتیجه این گفتار سوم مقایسه نمودن: علمای معاصر، برای حفظ حجیت و اعتبار قراء،

اغلب از تواتر عملی یعنی (استمرار نقل در جامعه اسلامی) به جای تواتر قطعی لفظی استفاده می‌کردند، اما متأخرین انتقاد گرا، تعریف سخت‌گیرانه‌تری از تواتر ارائه می‌دهند.

گفتار چهارم: نقد تاریخی اسناد قرائات و تحلیلی تطبیقی دیدگاه‌ها

الف) نقد تاریخیِ اسناد: سیر سند تا قراء هفتگانه

اسناد تمامی این قرائات هفتگانه از پیامبر اکرمﷺ تا قراء هفت‌گانه (مانند عاصم، نافع، حمزه) از طریق سلسلهٔ راویان محدثان (از تابعین و تابع تابعین) نقل شده است. این اسناد، در طول این مدت و زمان و با جابجایی مراکز قدرت و علم، دچار تغییر و غربالگری شده‌اند. البته مبانی نقد سند هریگ قرار ذیل است.

اول اختلاط و درهم آمختگی

در قرون اولیه نخستین، ممکن بود قرائت شخصی یک قاری با قرائت مشهور شهر او اشتباه گرفته شود.

دوم غربالگری

نظام‌مند نمودن ابن مجاهد در راستای قرائات، عملاً سبب حذف بعضی قرائات شد که اگرچه از نظر سندی اعتبار داشتند، اما به رسم الخط عثمان طه نزدیک نبودند (مانند قرائت ابیّ) در کتاب تاریخ القرآن، صغیر، محمد حسین علی، رجوع شود، که عین عبارت ایشان این است: «اعلم أن الظاهر من مذهب الإمامية أنهم أجمعوا على جواز القراءة بما تتداوله القراء بينهم من القراءات، إلا أنهم اختاروا القراءة بما جاز بين القراء، و كرهوا تجريد قراءة مفردة»(صغیر، محمد حسین علی، تاریخ القرآن، صفحه: ۱۱۹.)

ب) تحلیلی سندی قرائت‌های متواتر

در واقع وقت که انسان در صدد بررسی و تحقیق سند آنان قرار می‌گیرد، چند اختلاف مشهور نشان می‌دهد که چگونه اجماع بر نقل واحد، تواتر را به وجود آورده است؟

به عنوان مثال: ابدال حرفی: قراءتی مانند تبدیل «تَمَلَّک» به «مَلَک» (در سوره فاتحه) در

قرائت عاصم. این ابدال (تبدیل میم به لام) اگرچه به لحاظ قواعد زبان عربی صحیح است، اما تواتر آن باید از طریق تمامی راویان و محدثان عاصم تأیید شود. البته این سئوال مطرح می‌شود که آیا شهرت در این مورد کافی است یاخیر؟

طرفداران تواتر قرائات می‌گویند: شهرت عملی و نقل جمعی در طول قرن ها، خود نوعی تواتر است که یقین قطعی را ایجاد می‌کند.

منتقدان قرائات می‌گویند: تواتر در این زمینه، یک مفهوم خبری است که مبتنی بر کمیت ناقلین در هر طبقه است، نه صرفاً پذیرش عمومی.

ج) تأثیر رسم الخط عثمانی در تضعیف تواتر جزئیات

رسم الخط عثمانی (که متواتر است)، در برخی مواضع، امکان قرائت‌های متعدد را فراهم می‌کرد. {اَصْلُ الْقُرْآنِ رَسْمُهُ بِالْخَطِّ الْعُثْمَانِی} به عنوان مثال، کلمه «صراط» که در بعضی از مصاحف به صورت «صِرَاط» و در برخی به صورت «سِرَاط» نگاشته می‌شد (که یکی از مصادیق احرف سبعه بود)، هر دو قرائت (صراط برای عاصم و سرّاط برای ابوعمرو) شکل گرفتند. اگرچه رسم الخط عثمانی زمینه‌ساز این دو بود، اما اثبات تواتر لفظی برای هر دو روایت در جزئیات، دشوار است.

گفتار پنجم: نقد و نتیجه‌گیری: آثار عملی و جمع‌بندی

۱. آثار پذیرش یا رد تواتر قرائات

آنچه که مهم و اساسی است در مسئله تواتر قرائات در پذیرش و یا رد آنان، آثاری عمیق در علوم اسلامی دارد که در ذیل می‌شود.

الف) در حوزه تفسیر قرآن کریم

اگر قرائتی متواتر شناخته شود مانند: قرائت حفص، تفاسیر مبتنی بر آن قرائت، از اعتبار و ارزش بالاتری برخوردارند. اختلاف قرائات، گاهی به تفاوت‌های ظریف در فهم معنا می‌انجامد (مثلاً تفاوت در فاعل یا مفعول). رد تواتر، به معنای پذیرش تفسیرهای متعدد بر اساس تفاوت نقل است.

ب) در حوزه علم فقه

برخی از مسایل فرعی در حوزه احکام فقهی مبتنی بر قرائت خاصی است. مثلاً بعضی احکام مربوط به نماز یا طهارت از طریق قرائات فرعی (غیر سبعه) استخراج شده‌اند. اگر تواتر رد شود، حجیّت فقهی آن قرائات کاهش می‌یابد و از ارزش آن کم می‌شود.

ج) در حیطه ای قرائت عملی

اگر تواتر آن طوری که منتقدان می‌گویند: رد شود، لزوما رعایت قرائات هفت‌گانه در نمازهای عمومی کم‌رنگ شده و ممکن است صرفاً قرائت رایج محلی (رسم الخطی که مورد اجماع است) کافی تلقی شود.

۲. جمع‌بندی نهایی و پاسخ به سؤال اصلی تحقیق

با توجه به تحلیل تاریخی صورت گرفته: پاسخ به سؤال اصلی تحقیق و پژوهش حاضر این است که: قرائات مشهور قرآن همان (هفت گانه و دهگانه) به صورت مجموعه‌ای واحد و در تمامی جزئیات لفظی، از تواتر قطعی (به معنای سخت‌گیرانه آن) برخوردار نیستند. تواتر حقیقی در نقل قرآن، تنها در اصل متن (رسم الخط عثمانی که ظرف پذیرش این قرائات مشهور بود) محقق شده است. و قرائات هفت گانه و دهگانه، به دلیل شهرت، صحت سند (بر اساس معیارهای ابن مجاهد)، و مطابقت با رسم الخط، از حجیت عملی و اجماعی برخوردارند و نقل آن ها در شمار اخبار آحاد مأثور و مورد وثوق قرار می‌گیرد که در زمینه قرائت، به دلیل تأیید جامعه قرآنی، به رتبه تواتر عملی رسیده‌اند، اما لزوماً با تواتر لفظی قطعی در تمام جزئیات مطابقت ندارند.

۳. نتیجه

تحلیل تاریخی و سندی نشان می‌دهد که نظام قرائات، محصول یک فرآیند پالایش تاریخی و گزینش نقلی است که در قرن‌های سوم و چهارم هجری قمری به اوج رسید. این نظام، نه تنها اعتبار نص قرآن را حفظ کرد، بلکه با تثبیت شیوه‌های معتبر نقل، مانع از تشتت و پراکندگی بیشتر گردید. بنابراین، در حالی که ممکن است تواتر مطلق در جزئیات لفظی مورد مناقشه

باشد، اما حجیت قرائات مشهور به عنوان میراث گرانبهای تفسیری و عملی، بر اساس شهرت و استمرار نقل تاریخی، تأمین شده است.

کتابنامه

قرآن کریم

قرشی، علی اکبر، **قاموس قرآن** ناشر: دار الکتب الاسلامیه، مکان چاپ: تهران، سال چاپ: ۱۳۷۱ ش.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ترجمه وتحقیق **مفردات الفاظ قرآن** ناشر: مرتضوی، مکان چاپ: تهران، سال چاپ: ١٣٧٤ ه. ش.

ابوجیب، سعدی، **القاموس الفقهی لغة و اصطلاحا**، ناشر: دار الفکر مکان چاپ: دمشق سال چاپ: ١٤٠٨ ه. ق.

قلانسی، محمد بن حسین، **ارشاد المبتدی و تذکرة المنتهی فی القراءات العشر**، ناشر: دار الکتب العلمیة، چاپ: بیروت، سال چاپ: ۱۴۲۸ ق.

الزرقانی، محمد عبد العظیم، **مناهل العرفان فی علوم القرآن**، (بیروت: دار إحیاء التراث العربی).

زرکشی، محمد بن بهادر، **البرهان فی علوم القرآن**، دار المعرفة، بیروت لبنان، ۱۴۱۰ ه.ق.

سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر، **الإتقان فی علوم القرآن**، دار الکتاب العربی، بیروت لبنان، ۱۴۲۱ ه.ق.

معرفت، محمدهادی، **التمهید فی علوم القرآن**، انتشارات، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، قم، سال چاپ ۱۳۸۸ ه.ش.

القطان، مناع خلیل، **مباحث فی علوم القرآن**، (قاهره: دار المعارف).

ابن مجاهد، ابوبکر محمد بن حسن، **السبع قراءات**، (مخطوطات و مصادر متفرقة).

عکبری، عبدالله بن الحسین، **اعراب القراءات الشواذ**، ناشر: المکتبه الأزهریة للتراث، مکان چاپ: قاهره، سال چاپ: ۱۴۲۴ق.

صغیر، محمد حسین علی، **تاریخ القرآن**، ناشر: دار المؤرخ العربی، بیروت لبنان، ۱۴۲۰ ه.ق.